

ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА В ОЦІНКАХ ВИКЛАДАЧІВ ВНЗ

УДК 159.9: 378.1 (045)

ВЛЮЖАНІНА Т.А.

к. психол. н., доцент, доцент кафедри педагогіки та психології Маріупольського державного університету, м. Маріуполь

Аналізуються сучасні підходи до проблеми психологічної безпеки освітнього середовища. Представлено результати пілотажного дослідження, спрямованого на виявлення рівня психологічної безпеки освітнього середовища ВНЗ і відмінностей в його оцінці викладачами.

Ключові слова: *безпека, психологічна безпека, освітнє середовище, психологічне благополуччя, психолого-педагогічний супровід.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ В ОЦЕНКАХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВУЗОВ

Анализируются современные подходы к проблеме психологической безопасности образовательной среды. Представлены результаты пилотажного исследования, направленного на выявление уровня психологической безопасности образовательной среды вуза и различий в его оценке преподавателями.

Ключевые слова: *безопасность, психологическая безопасность, образовательная среда, психологическое благополучие, психолого-педагогическое сопровождение.*

Постановка проблеми. Потреба в безпеці, в тому числі психологічної, за А. Маслоу, одна з базових потреб особистості в будь-якому віці. Потреба в безпеці домінує в ситуаціях критичних, екстремальних, що відрізняються хронічно несприятливими, загрозливими умовами, в умовах соціальної дезорганізації, радикальних суспільних змін, які руйнують звичні стереотипи поведінки і сформований спосіб життя. Саме в періоди кризових соціальних змін, в одному з яких ми знаходимося, особливо гостро відчувається блокування потреби в безпеці. Людина починає гостро відчувати свою соціальну незахищеність, невпевненість у власному майбутньому, загрозу безпеці існування як повноцінного громадянина і особистості. Багато людей відкрито заявляють, що вони є об'єктами маніпулятивного впливу і, зокрема, політичних маніпуляцій, «політичної гри», на які вони відповідають роздратуванням, агресивністю, нетерпимістю, збільшуючи тим самим і без того значний потенціал руйнівності в суспільній психології.

Освітнє середовище є частиною життєвого середовища людини, тому виявилось не захищеним від несприятливих тен-

денцій життя суспільства, де певне місце займають прояви соціально-психологічного насильства, агресивності, недоброчливості, а також негативний психологічний вплив, поширені конфлікти і образи, погрози, що розглядаються як порушення психологічної безпеки. Психологічну безпеку особистості можна розуміти як систему міжособистісних відносин, які викликають відчуття приналежності; переконують людину, що вона перебуває поза небезпекою; зміцнюють психічне здоров'я, визначену захищеність свідомості від впливів, здатних проти її волі і бажання змінювати психічні стани [8]. Навчальні заклади, як соціальний інститут суспільства, є суб'єктами безпеки і важливість вивчення психологічної безпеки особистості в освітньому середовищі полягає в тому, що навчальні заклади (зокрема вищі) здатні будувати свою локальну (приватну) систему безпеки як через навчання і виховання, так і через рішення завдань розвитку [2].

Сьогоднішня ситуація у вищій школі характеризується, з одного боку, глобальним протиріччям між цінностями, що проголошуються в суспільстві, і реально існуючими з жорсткою конкуренцією і культом сили, в результаті чого в студентській молоді відбувається різке зростання тривожних станів через сприйняття навколишнього світу, як небезпечного, і себе, як нездатного протистояти цій небезпеці. Не можна не обійти увагою і такі явища як, наприклад, неадекватне сприйняття студентами педагогічних вимог і збільшення числа студентів з проблемами в навчанні, емоційно-когнітивними розладами, адіктивними формами поведінки. З іншого – значним зниженням ступеня педагогічної задоволеності професією, втратою сенсу виконуваної роботи, психологічним дискомфортом, кризами спустошеності, безперспективності, нереалізованості у викладачів [6]. У зв'язку з цим все гостріше виникає необхідність створення психологічно безпечних умов ВНЗ, основна мета яких зробити освітнє середовище справедливим і доступним для ефективного розвитку кожного його суб'єкта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній психологічній науці проблема психології безпеки досліджувалася в основному в сфері трудової діяльності (В.О. Бодров, Г.С. Нікіфоров, Є.О. Клімов, Н.Л. Шликова та ін.) або в контексті забезпечення національної та інформаційно-психологічної безпеки (А.К. Гліваковський, І.М. Семенов, Р.Г. Яновський) і безпеки життєдіяльності (Є.О. Дорофеев, О.В. Злобін). Значний внесок в осмислення психології освітнього середовища внесли Б.Г. Ананьєв, Г.М. Андреева,

І.В. Дубровіна, А.О. Реан, В.І. Слободчиков, В.А. Ясвін та ін. Істотний інтерес для вивчення соціально-психологічної безпеки освітнього середовища представляють роботи К.О. Абульханової-Славської, О.Г. Асмолова, О.І. Донцова, Н.Л. Іванової, М.М. Кашапова, В.В. Рубцова та ін. Розвиток цих ідей знайшов своє продовження в роботах, присвячених психології безпеки освітнього середовища. Ряд авторів (І.О. Баєва, Л.О. Регуш) описують освітнє середовище з точки зору психологічної безпеки як середовище, в якому можна безпечно говорити і висловлювати свої думки без страху бути відкинутим і відчувати захищеність від негативного обігу.

В.В. Рубцов визначає освітнє середовище як спільність, основним психологічним компонентом якої є характер спілкування та взаємодії суб'єктів освітнього процесу, особливості їх комунікативної поведінки. Першою і основною ознакою освітнього середовища є сутність і характер міжособистісних відношень, які відбуваються в ньому, тобто це ті відношення, що виникають між суб'єктами даного середовища у ході реалізації своїх освітніх та самоосвітніх функцій. Фактично це звільнений освітній потенціал, той простір культурного діалогу (полілогу), що відбувається між всіма учасниками освітнього процесу, як в середині навчального закладу, так і поза його межами.

Психологічна безпека освітнього середовища може розглядатися як захищеність від психологічного насильства у взаємодії за такими структурними компонентами як приниження, погрози, недоброзичливе ставлення, ігнорування і т.д. У моделі В.В. Рубцова і І.О. Баєвої виділені чотири умови, що забезпечують психологічну безпеку освітнього середовища: захищеність від психологічного насильства; референтну значущість оточення; задоволеність в особистісно-довірчому спілкуванні; систему психологічної допомоги та супроводу суб'єктів освітнього середовища [1]. Необхідно змодельовати і спроектувати освітнє середовище, де всі її учасники відчували захищеність і задоволеність основних потреб, зберігали і розвивали психічне здоров'я. Психічно здорової особистість може бути тільки в певних умовах. Психологічна безпека освітнього середовища є провідним компонентом, що впливає на психічне здоров'я суб'єктів навчально-виховного процесу. Психологічний супровід, що сприяє створенню психологічної безпеки через зниження психологічного насильства в освітньому середовищі, є чинником, який гармонізує психологічне здоров'я учасників освітнього процесу, що підвищує якість життя. Супровід учасників освітнього процесу

спрямований на створення психологічної безпеки освітнього середовища, успішний, якщо: здійснюється комплексно щодо всіх суб'єктів; основою для його проектування і моделювання служать показники психологічної безпеки освітнього середовища та її відображення в характеристиках психічного здоров'я; будується на принципах активного соціально-психологічного навчання, співвідноситься з проблемами вікового та професійного розвитку її учасників; включає групові дискусії та навчання життєво важливим умінням з питань безпечної психологічної взаємодії, ненасильницької комунікації, наслідків психологічного насильства для особистісного зростання.

Згідно з дослідженнями, рівень психологічної безпеки в середовищі може підвищуватися або знижуватися в залежності від ситуації, в якій перебуває людина, а конкретно, від її взаємин з референтною групою [7]. Ситуації порушення психологічної безпеки в освітньому середовищі відносяться до ситуацій підвищеного ризику (за показниками психологічного клімату та соціальної підтримки). Негативні переживання поряд із станом напруженості, страху і пригніченості входять у визначення психологічного дискомфорту і є наслідками порушення психологічної безпеки особистості. Основною загрозою психологічної безпеки, що викликає негативні переживання, є психологічне насильство в міжособистісних відносинах. На прояв насильства в міжособистісних відносинах впливають уявлення про нього – для одних людей неповага в міжособистісних відносинах, ігнорування, образи і т.п. можуть бути насильством, а для інших ні. Психологічні наслідки насильства впливають на всі рівні функціонування особистості, вони викликають порушення в пізнавальній сфері і знижують продуктивність психічної діяльності в цілому, проявляються у вигляді тривожних і депресивних переживань і екстраполюються в майбутнє, провокують певні паттерни поведінки і формують негативні уявлення, що відбиваються на поведінці та взаємодії з іншими людьми, призводять до стійких особистісних змін. Причинами психологічного насильства є біологічні чинники, сімейні відносини, середовищні фактори і міжособистісні відносини. Якщо за біологічними і сімейними причинами психологічного насильства навчальний заклад може лише опосередковано впливати на тих людей, які проявляють ознаки насильства у взаємодії, то на рівні середовищних умов і міжособистісних стосунків він здатний контролювати і коригувати їх. Для того, щоб відмовитися від психологічного

насильства і створити безпечне довкілля, людина повинна мати уявлення не тільки про те, що є насильством, але і як створити умови для внутрішньої безпеки та безпеки референтного навколишнього середовища, повинна вміти управляти почуттями та ідентифікувати, що відбувається в групі, визначати шляхи, за допомогою яких небезпечна поведінка може стати насильницькою.

Виділяються три параметри освітнього середовища з точки зору психологічної безпеки: просторово-предметний, психодидактичний, соціально-психологічний. Просторово-предметний компонент – це фізичний простір життєдіяльності. Психодидактичний компонент включає в себе кілька складових: програма навчання, тип освітнього середовища (творчий, кар'єрний, безтурботний або догматичний, за В. А. Явніним), стиль викладання (авторитарний, демократичний чи ліберальний), місце інформаційних технологій у навчанні, емоційна насиченість середовища. Соціально-психологічний компонент, безумовно, є центральним у плані впливу на психологічну безпеку (ПБ), він включає аспект міжособистісних відносин учасників освітнього процесу, особливості психологічного клімату колективу, проблему соціального розшарування та ін.

Таким чином, психологічно безпечне освітнє середовище – середовище взаємодії, що базується на гуманістичних принципах, вільне від прояву психологічного насильства, має референтну значущість для її учасників і виявляється в емоційно-особистісних та комунікативних характеристиках її суб'єктів. Саме психологічна безпека є умовою, що забезпечує формування і розвиток функціонального комфорту, підтримка високого рівня особистісно-емоційної захищеності та соціально-психологічної вмілості, оптимізацію резервних можливостей особистості в діяльності.

Постановка завдання. Незважаючи на те, що проблема психологічної безпеки стає все більш актуальною і ведуться практичні дослідження у даному напрямку, поки недостатньо представлена в наукових публікаціях і практичних дослідженнях з психологічної безпеки така вузькоспеціалізована професійна група, як викладачі ВНЗ. У цьому зв'язку вивчення даного питання видається дуже своєчасним і актуальним.

Мета дослідження: вивчити оцінку представників організаційних культур декількох вищих навчальних закладів стану психологічної безпеки освітнього середовища.

Виклад основного матеріалу дослідження. Освітні реформи призвели до того, що діяльність викладача ВНЗ стає все більш схожою на виробничий процес, в результаті чого пріоритет віддається розвитку методик і технологій, розробці тестів, програм на шкоду чисто людської взаємодії суб'єктів освітнього процесу. Закономірним в такій ситуації стає різке збільшення психічної та психологічної напруженості викладачів. Можна констатувати, що в результаті цих тенденцій ВНЗ стає фактором загрози для психологічної безпеки педагогів, приводячи до зростання числа проблемних і дезадаптованих особистостей. Порушення психологічної безпеки викладача проявляється в пасивності і нудьзі, безсиллі що-небудь змінити, що виливається в відчуття безглуздості всього навчання, втрати впевненості в собі і постійне переживання тривоги, яке невротизує особистість і призводить до порушень здоров'я. В умовах навчання важливо відчувати не тільки свою інтелектуальну, а й комунікативну спроможність, тобто відчувати себе гідним поваги, мати можливість освоювати зрілі форми і моделі поведінки, вільні від психологічного насильства, тиску, маніпуляцій. Тому саме комунікативний компонент несе на собі основне навантаження щодо задоволення потреби в безпеці всіх суб'єктів освітнього простору, забезпечує можливість збереження і підвищення їх самооцінки і способів самоактуалізації.

Психологічна безпека є суб'єктивним станом особистості. Ми ніколи до кінця не знаємо, що порушує цей процес у кожній конкретній людині, адже навіть зовні сприятливі умови мікросередовища вищого навчального закладу можуть викликати у окремих викладачів переживання неблагополуччя, яке виникає в силу їх приватних проблем. Що нормально і безпечно для однієї людини, іншою сприймається як катастрофа. Це пов'язано з індивідуально-психологічними якостями особистості, її потребами та ін. Але в той же час необхідно вичленувати фактори освітнього середовища, які можуть призвести до порушення психологічної безпеки. Знаючи ці фактори, можна певною мірою чинити на них вплив, регулювати з метою попередження небажаного впливу. Тому на основі проведеного теоретичного аналізу нами було проведено пілотажне дослідження, в результаті якого були визначено попередні критерії психологічної безпеки освітнього середовища ВНЗ.

Перший критерій – це захищеність від психологічного насильства у взаємодії для всіх учасників освітнього середовища. Загрозою психологічної безпеки буде невизнання рефе-

рентної значущості освітнього середовища її учасниками і, як наслідок, реалізація наміри її покинути або заперечення її цінностей і норм. Другий критерій психологічної безпеки освітнього середовища – її референтна значимість, що фіксується як відношення до неї. Загрозою психологічної безпеки буде відсутність у учасників освітнього середовища задоволеності основними характеристиками процесу взаємодії, так як саме в цьому процесі містяться можливості та умови, що забезпечують особистісний розвиток. Емпіричними проявами тут є: емоційний комфорт, можливість висловити свою точку зору; шанобливе ставлення до себе; збереження особистої гідності; можливість звернутися за допомогою, облік особистих проблем і труднощів; увага до прохань і пропозицій; допомога у виборі власного рішення. Третім критерієм психологічної безпеки освітнього середовища є рівень задоволеності основними характеристиками процесу взаємодії.

Для виявлення рівня психологічної безпеки освітнього середовища ВНЗ та особливостей його оцінки викладачами була використана методика «Діагностика психологічної безпеки освітнього середовища» (автор І.О. Баєва).

Загальна вибірка на етапі пілотажу склала 78 респондентів: викладачі Інституту післядипломної освіти інженерно-педагогічних працівників (м. Донецьк) ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» – 28 осіб (група А), філологічного факультету Маріупольського державного університету – 22 особи (група Б), Макіївського економіко-гуманітарного інституту – 28 осіб (група В). Така вибірка дозволила нам виконати порівняльний аналіз даних, виявляє відмінності і подібності в сприйнятті освітнього середовища та рівня психологічної безпеки респондентів.

Розглянемо деякі результати пілотажного дослідження психологічної безпеки освітнього середовища, що стосуються вивчення рівня психологічної безпеки та її структурних компонентів в освітніх установах, особливостей оцінки рівня психологічної безпеки суб'єктами освітнього середовища. Аналіз результатів отриманих даних показує, що більше половини учасників освітнього середовища позитивно до неї ставляться, 28 % учасників середовища ставляться нейтрально і 12 % учасників ставляться негативно. Оцінка соціального середовища співробітниками говорить про їх задоволеності середовищем, що є важливою умовою професійної діяльності. Однак позитивна оцінка була виявлена лише у 60 % досліджуваних, що свідчить про можливі труднощі та проблеми в соціальному середовищі. З проведеного дослідження визна-

чення рівня психологічної безпеки суб'єкта освітнього середовища (табл. 1) видно, що є відмінності у викладачів різних вузів в оцінці рівня їх психологічної безпеки:

Таблиця 1
Рівні психологічної безпеки (ПБ) викладачів ВНЗ

Групи респондентів	Кількість респондентів (в %)			
	Високий рівень ПБ (0-0,5)	Середній рівень ПБ (0,6-1)	Низкий рівень ПБ (1-більш 1)	Середнє значення рівня ПБ (в балах)
Група А	23,6	52,9	23,5	0,78
Група Б	22,5	65,4	12,1	0,63
Група В	85,8	14,2	-	0,45

Можна відзначити, що є значні відмінності в рівні психологічної безпеки у респондентів трьох груп. Найвищий рівень психологічної безпеки спостерігається в групі В, найнижчий показник рівня психологічної безпеки - у викладачів групи А. Домінуючим компонентом ставлення до ВНЗ є емоційний компонент, який свідчить про те, що співробітники відчують позитивні емоції, задоволені своєю роботою і ВНЗ, в якому працюють. Найбільш значущими характеристиками соціального середовища організації є взаємини з колегами і взаємини зі студентами, більшість респондентів всіх груп задоволені якістю цих взаємин. На середньому рівні знаходяться «можливість висловити свою точку зору» і «поважне ставлення» і на низькому рівні «можливість проявити ініціативу».

Існує протиріччя між оцінками задоволеності характеристиками середовища: викладачів задовольняють взаємини з керівництвом і колегами, в той же час їм не дають можливість висловити свою думку, проявити ініціативу і не шанобливо до них ставляться. Значення показника психологічної захищеності від керівництва за шкалою «примушення до якої небудь роботи» і за шкалою «ігнорування» помітно нижче інших показників, що можна пояснити незахищеністю співробітників перед виконанням не запланованої або формальної (іноді безглуздої) роботи, що доставляє певний дискомфорт і відчуття незахищеності. Більш низькі показники по захищеності від ігнорування пов'язані з тим, що учасники навчального середовища відчують брак уваги до себе як з боку колег, так і керівництва, що може бути пов'язано з відсутністю спільних зустрічей, заходів, з незнанням методів забезпечення психологічної безпеки персоналу з боку керів-

ництва. Найпоширенішими областями, в яких зустрічаються серйозні загрози психологічної безпеки соціального середовища організації, є «посягання на авторитет» (45 % випадків) і «комунікативні напади» (34 % випадків). Глузування, неповажне ставлення, приниження – це ті дії, які з часом можуть завдати значної шкоди авторитету людини, тим самим підірвавши її впевненість у собі. Ми з'ясували, що 38 % викладачів відчують себе більш безпечно і захищено від публічної образи, погроз, примушення небудь робити проти бажання, ігнорування, недобррозичливого ставлення з боку колег. Швидше захищеними, або повністю незахищеними від перерахованих факторів відчуває себе 9,4 % викладачів. Також були виявлені найбільш значущі характеристики освітнього середовища з точки зору учасників опитування – це взаємини зі студентами та збереження особистої гідності. Оцінюють свою захищеність від психологічного насильства у взаєминах викладачі по-різному. По відношенню до колег найбільш захищеними відчують себе викладачі групи А, найменш захищеними від колег відчують себе респонденті групи Б. По відношенню до студентів найбільшу захищеність продемонстрували так само респонденті групі А, найменш захищеними виявилися викладачі групи В. По відношенню до адміністрації найбільш захищеними відчують себе викладачі групи Б, а найменш – групі А.

Результати аналізу дозволили визначити наступне. По-перше, у всіх групах рівень психологічної безпеки освітнього середовища в оцінках викладачів досить високий. Даний результат можна розглядати з точки зору статусно-рольових особливостей досліджуваних і припустити, що освітнє середовище для викладачів втілює в собі поле їх професійній діяльності та за ціннісно-смісловим змістом може виступати як досить значуще. По-друге, відмінності в рівні психологічної безпеки освітнього середовища в різних вузах в оцінках викладачів виражені досить яскраво, що може говорити про те, що психологічна безпека освітнього середовища для педагогів може детермінюватися різними факторами.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Проведене пілотажне дослідження мало на меті апробацію методологічних, методичних і організаційних рішень, прийнятих на етапі підготовки програми дослідницького проекту. Пілотажне дослідження проводилося за скороченим планом і без строгого контролю зовнішніх змінних, тому надійність даних, одержуваних у результаті пілотажу, невелика, але його проведення дозво-

ляе усунути грубі помилки, пов'язані з висуванням гіпотези, плануванням дослідження, контролем змінних.

Психологічна безпека освітнього середовища різних ВНЗ в оцінках викладачів має виражену диференціацію і відмінності в залежності від конкретної установи. Статистична обробка результатів анкетування показала достовірність відмінностей в оцінці психологічної безпеки освітнього середовища з позицій вивчених груп респондентів.

Подальша робота в цьому напрямку повинна бути пов'язана з більшою деталізацією вивченням проблеми взаємозалежності соціально-психологічних характеристик людини з процесом формування психологічної безпеки в умовах освітньої діяльності. Актуальною є проблема впливу рівня розвитку психологічної безпеки на ефективність діяльності суб'єкта освітнього процесу. Представляється актуальним і розкриття змісту феномена психологічної безпеки в контексті особистісних характеристик суб'єкта, розвитку мотиваційних процесів людини, готовності до викладацької діяльності в сучасних умовах, забезпечення належної якості життя.

Підводячи підсумки, хотілося б відзначити, що проблема психологічної безпеки освітнього середовища ВНЗ вимагає пильної уваги. Практичне втілення багатьох положень вимагає додаткових ресурсів, таких, як психолого-педагогічна підготовка кадрів, розробка і впровадження варіативних технологій психолого-педагогічного супроводу психологічної безпеки освітнього середовища та методики вимірювання їх ефективності, виявлення характеристик психологічної безпеки за відповідними категоріями.

Література

1. Баева И. А. Психологическая безопасность образовательной среды : учебное пособие / И. А. Баева, Е. Н. Волкова, Е. Б. Лактионова. – М. : Экон-Информ, 2009. – 248 с.
2. Баева И. А. Психологическая безопасность образовательной среды и риски ее разрушения / И. Баева, Е. Лактионова // Народное образование. – 2008. – № 9. – С. 271–276.
3. Бородин И. А. Основы психологии корпоративной безопасности. – М. : Высшая школа психологии, 2004. – 160 с.
4. Ефимова Н. С. Профессиональная безопасность как психолого-педагогическая проблема подготовки специалистов / Н. С. Ефимова // Научно-технические ведомости СПб ПГУ : Гуманитарные и общественные науки. – 2011. – № 4. – С. 145–150.
5. Ибрагимова А. Г. Психологическое насилие и безопасность в социальной среде организации / А. Г. Ибрагимова // Психология безопасности как основа гуманитарных технологий в социальном вза-

- имодействии / Под ред. проф. И. А. Баевой. – СПб. : ООО «Книжный Дом», 2008. – С.153–167.
6. Илларионов С. Н. Подходы к изучению проблемы психологической безопасности субъекта образовательной среды / С.Н. Илларионов // Гуманитарные аспекты профессионального образования: проблемы и перспективы. – Иваново : Изд-во ИвГУ, 2004. – Вып. 1. – С. 49–54.
  7. Львов В. М. Основные составляющие психологической безопасности субъектов профессиональной деятельности. / В. М. Львов // Журнал практического психолога – 2008. – № 4. – С. 122–137.
  8. Шлыкова Н. Л. Проблемы психологической безопасности личности / Н. Л. Шлыкова // Журнал практического психолога. – 2007. – № 4. – С. 121–136.

Modern approaches to the problem of psychological safety of the educational environment. The results of the pilot study aimed at identifying the level of psychological safety of the educational environment of the university and the differences in its assessment of teachers.

Keywords: *safety, psychological safety, educational environment, psychological well-being, psychological and educational support*